

Miroslav Šesták – Emil Voráček (eds.): Evropa mezi Německem a Ruskem.

Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty. 1. vydání. Praha: Historický ústav AV ČR, 2000, 640 stran, ISBN 80-7286-021-6 (signatura knihovny ÚMV 48 247).

Profesor Jaroslav Valenta, oslavě, jehož jubilea byla recenzovaná kniha věnována, v březnu tohoto roku zemřel. Nemohu než uvést následující recenzi vzpomínkou na něho, na jeho mimořádnou roli pro českou a středoevropskou historiografii. Erudovaný vědec a britký polemik Jaroslav Valenta se zapsal zejména do bádání a do společenských diskuzí o dějinách národů ve středu Evropy, zejména Čechů a Poláků. Rozsáhlý soubor příspěvků recenzované publikace přímo symbolicky znázorňuje význam osobnosti Jaroslava Valenty v mezinárodním kontextu. Podrobně jeho roli charakterizuje úvod *Miroslava Šestáka* a neuvěřitelně rozsáhlá bibliografie Valentových prací.

Recenzovaná kniha je počín úctyhodný nejen proto, že šest set čtyřicet stran hutných příspěvků (napsaných čtyřiceti čtyřmi autory z šesti zemí nejen v češtině a ve slovenštině, ale i v dalších čtyřech jazycích) přináší velké množství zajímavých poznatků a pohledů na celou řadu témat moderní historie.

Kniha spojuje několik časových a tematických linií, některé studie bychom mohli charakterizovat jako drobnohledné, jiné poskytují široký hodnotící pohled. Jak už to bývá u podobných publikací, jednotlivé příspěvky se výrazně liší i svým stylem – od ryze vědeckých pojednání až po publicistiku a memoárový žánr. Kniha nabízí do značné míry fascinující až kaleidoskopickou pestrost historických pohledů a přístupů. Vzhledem k tomu, že recenzent není historik a nemůže kvalifikovaně kriticky posoudit většinu publikovaných studií, ujal se své role především s cílem informovat o knize zainteresované čtenáře.

Zcela samozřejmě, v souladu s celoživotním vědeckým a publicistickým zájmem oslavence, stojí v popředí sborníku témata středoevropských dějin. Vydavatelé se pokusili jednotlivé příspěvky volně spojit do *pěti tematických celků*, které jsou zároveň do jisté míry i definovatelné časově. Tematizování je ovšem poměrně volné, některé příspěvky se do něj „vejdou“ jen skutečně velmi podmíněně.

První blok, nazvaný *Češi, Slováci a jejich sousedé*, je uveden zobecňujícím pohledem na dějiny Evropy. *Miroslav Hroch* navrhuje svého druhu „rehabilitaci“ dějin malých národů a států. Ty totiž v dnešních syntetických pohledech na evropskou historii většinou absentují. Může-li evropská identita vzniknout pouze při zachování národní identity, lze spravedlivější pojetí dějin považovat za důležitý předpoklad takového vývoje.

Je to právě evropský kontext, v němž *Eduard Maur* volá po výměně názorů na smysl české historiografie. Poukazuje na to, že ideové zmatení, které se projevuje v některých současných historických pracích a zejména v publicistice, vede i k přijímání protičeských národně-nacionálních tezí z německého prostředí jako „evropského“ přístupu.

Playdoyer *Alexandra Orta* za rozšíření Evropské unie (EU), v němž spatřuje krok k vytvoření multilaterální struktury mezinárodních vztahů, může čtenáře vést k úvaze o tom, zda EU – postrádající jak jednotnou identitu, tak i jednotnou politickou vůli – má pro takový scénář dostatečnou sílu.

Jednu z nejrozsáhlejších studií recenzované publikace představuje analýza úporného hledání koncepce maďarského státu v podmínkách střední Evropy. *Eva Irmanová* začíná svou kritickou stať pohledem na maďarské jakobíny a na jejich návrh ústavy uherské federativní republiky z roku 1793 a uzavírá ji analýzou rezignace maďarské politiky na revizi Trianonu po pařížské konferenci v roce 1947.

Emil Voráček zaměřil svůj podrobný rozbor na podstatně užší, ale dramatický a intelektuálně bohatý výsek ve vývoji politického myšlení Ruska – na vývoj euroasijství v diskurzu s evropocentristy a se slavjanofily.

RECENZE

Božena Gracová dokládá ve zcela jiném tématu, že heterostereotypy českých studentů jsou převážně věcné. Navíc se jako dostatečně sebekritický ukazuje český sebeobraz.

Vladislav Štátný přispěl do sborníku připomenutím významu Václava Žáčka pro zkoumání zejména moderních polských dějin. Barvitým historickým medailonem o Františku Pelcovi přispěl *Josef Johanides*. V tomto bloku studií má do jisté míry „partnera“ v bohaté historické črtě *Radomíra Vlčka* o knížeti Alexandru Bezborodko.

Zdeněk Šamberger je autorem pozoruhodné studie o genezi moderní české demokratické tradice, která by se tematicky ovšem lépe hodila jako úvodní stať do následujícího bloku, nadepsaného *Demokracie, národnostní otázka a stát*. Volně by na ni mohla navázat kompaktní analýza role T. G. Masaryka v politickém systému předválečného Československa od *Evy Broklové*. Čtenář by zřejmě uvítal podrobnější pohled na Masarykovy představy o řešení národnostní otázky, které by vytvořily přechod ke stati *Manfreda Alexandra* o Němcích v českých zemích v době vzniku naší republiky. Tento autor odmítá účelové historické argumenty Němců i Čechů, stejně jako dobové pojetí politiky jako principiálního střetu s minimálními možnostmi kompromisního výsledku. Dospívá ke kontroverzní tezi, že vysídlení (vyhnání) sudetských Němců po druhé světové válce představuje jakési završení procesu vzniku československého státu.

Jako dobová fotografie působí v tomto bloku vzpomínky na Edvarda Beneše od manželky rakouského velvyslance v Praze, *Hedwigy Markové*, které k vydání připravil Eduard Kubů.

Studie *Ladislavy Tejchmanové* nabízí zajímavou analýzu vnitřních obranných mechanismů předválečné ČSR, v nichž hrál značnou roli dohled nad aktivitami německé menšiny. Problematičnost národnostní otázky, navíc zatížené mýty o národní soudržnosti, ukazuje na příkladu Hlučínska *Milan Myška*. Dospívá k závěru, že znovuzískání tohoto nevelkého území bylo ve svém politickém důsledku kontraproduktivní. V roce 1935 hlučínská Moravci volili totiž německé nacionalistické strany.

Na skutečnost, že vztah Prahy k domácím menšinám byl zatížen obavou z krachu versailleského systému, ukazuje *Peter Švorc*. Naplnění ústavního závazku o vytvoření autonomie pro Zakarpatskou Ukrajinu se stalo předmětem sporu s maďarskou politikou, která v této otázce viděla šanci zahájit revizi poválečného uspořádání. Na rozdíl od Československa dávala meziválečná polská politika vůči Maďarsku najevo pochopení. Jak ukazuje *Andrzej Essen* až v dalším oddílu knihy, nešla ovšem tak daleko, aby podpořila revizionistické snahy Budapešti.

Zcela jinou kapitolu historie minulého století otevírá *Zdeněk Kárník*. Ten nabízí drobnohlednou studii o vztazích zástupců československé radikální levice vůči moskevské Kominterně nedlouho před založením KSČ.

S Hrochovou tezí o potřebě syntetického modelu evropských dějin nepřímou koresponduje volání *Dana Gawreckého* po zpracování syntézy regionálních dějin. Dosavadní polská, česká i německá historiografie je ve vztahu k rakouskému Slezsku zahleděna do problémů vlastního etnika. Nový duch historických analýz by měli vnést mimoslezští historici.

Otázku, jakou roli hrála československá politika v meziválečné Evropě, otevírá hned několik příspěvků. Prezident Masaryk prováděl politiku korektního odstupu a diskrétních kroků ve vztahu k jugoslávskému spojenci, kde zejména po převratu v roce 1929 převládly v politickém systému diktátorské prvky, což ve svém příspěvku ukazuje *Ladislav Hladký*. Politiku polského ministra zahraničí Becka vůči ČSR, která se nacházela v rostoucím napětí s Německem, charakterizovala – jak ukazuje *Jerzy Tomaszewski* – snaha instrumentalizovat česko-slovenské rozpory. *Jaroslav Vaculík* obrací svou pozornost na skutečnost, že česká menšina v Polsku byla nejednotná a nepočtená a že neusilovala o jednotný politický program. Nehrála tak ve vzájemných vztazích podstatnou roli.

Třetí rámcový oddíl je nazván *Problémy mezinárodní stability* a zahrnuje rovněž období mezi dvěma světovými válkami. Na malém prostoru zdůrazňuje *Jindřich Dejmek* vý-

znam, jaký měl rok 1924. První „dělnická“ vláda v dějinách Velké Británie podpořila mj. i pod vlivem Benešovy agilní a úspěšné diplomacie přijetí Ženevského protokolu. Naopak nástup Baldwinovy konzervativní vlády znamenal nejen odmítnutí tohoto mechanismu, ale také signál, že se Velká Británie nebude podílet na bezpečnostních garancích pro Československo.

Deset let po neúspěchu Ženevského protokolu podporovala – jak podrobně dokumentuje *Bohumila Ferenčuhová* – československá diplomacie další z variant bezpečnostního uspořádání – francouzsko-sovětskou ideu tzv. východního paktu. Polsko se ale nečekaně obrátilo k Německu a československá politika se stále více orientovala na Sovětský svaz. Alternativa východního paktu (tj. trojúhelník Paříž – Praha – Moskva) vzhledem ke smrti ministra Barthoua nezískala páteř v podobě francouzsko-sovětské vojenské aliance.

Strhující, spíše publicistický medailon o jedné z nejtemnějších postav stalinských procesů Genrichu Jagodovi z pera *Vlastimila Moulise* nepřímo připomněl dilemata československé politiky, která právě v polovině 30. let usilovala o vytvoření partnerského a spojeckého vztahu se Sovětským svazem.

Snaha o vytvoření tzv. východního paktu byla významným motivem pro aktivní československou diplomacii v pobaltských státech. Ovšem nastolení autoritativního režimu v Lotyšsku vedlo k podstatnému ochlazení vzájemných vztahů, jak ukazuje *Luboš Švec*. Změna režimu se naplno projevila i v mezinárodním postavení Slovenského státu. *Jan Němeček* analyzuje obtíže, které čekaly slovenskou diplomacii v letech 1939–1941, v její snaze normalizovat vztahy s bývalým spojencem Československa – s Jugoslávií.

Oddíl pak uzavírá příspěvek *Jaroslava Horejska*, jenž na jednom příkladu o pokus exportovat český kapitál do Jugoslávie ukázal slabiny Malé dohody, v níž nemělo hospodářské sblížení dostatečnou dynamiku a kde navíc své zájmy tvrdě prosazovaly nadnárodní monopoly.

Tematický blok *V kontextu druhé světové války* otevírá studie *Piotra Wandycze*, která na postojích polské exilové vlády názorně dokládá zátěž, včetně napjatého vztahu k E. Benešovi, s níž polští a českoslovenští představitelé začínali budovat vzájemné vztahy v exilu a jednali o myšlence polsko-československé federace. Jeho pohled doplňuje analýza postojů českého domácího odboje od *Rudolfa Žáčka*. Dva aspekty zde hrály prioritní roli – zátěž minulosti (otázka Těšínska, polský vztah k Mnichovské dohodě) a diametrálně odlišný vztah k Sovětskému svazu.

Dvě studie, zabývající se počátkem druhé světové války, nabízejí obdobně neutěšený obraz o nepřipravenosti států budoucí antihitlerovské koalice spolupracovat a účinně čelit německé hrozbě. *Jan Wanner* ukazuje, že britsko-francouzská spolupráce nejen nebyla schopna zajistit, aby oba spojenci efektivně zasáhli ve střední Evropě, ale nepodařilo se jí to ani v oblastech tradičního zájmu obou mocností. *Andrzej Kastory* dokládá, že britsko-francouzští spojenci alespoň nepřímo přispěli k ukončení rusko-finské války rozhodnutím o vyslání expedičního sboru. Finsko nicméně bojovalo osamoceno a molotovská legenda o „sjednocených silách imperialismu“ měla nejspíše vysvětlit sovětské ztráty.

Zcela speciální téma prezentuje *Zdeněk Jindra*, jenž na dvou příkladech (Kruppovy závody v Markstädu a v Osvětimi) dokumentuje expanzivní strategii koncernu, který zcela vědomě využíval nejen nucené práce, ale i práce vězňů z koncentračních táborů.

Bohuslav Litera uvádí na pravou míru otázku dodávek vojenského a dalšího materiálu na pomoc bojujícímu Sovětskému svazu v rámci programu *lend-lease* v letech 1941 až 1945. Podrobně dokumentuje charakter dodávek a sleduje jejich cesty. Konfrontuje reálný obraz s někdejší snahou bagatelizovat jejich význam. Litera ukazuje, že hlavní těžiště pomoci nespočívalo v dodávkách zbraní. Zcela zásadní význam měly dodávky spojovací a radiolokační techniky, některých druhů potravin, surovin a výrobků (jako nákladní auta, lokomotivy), které umožnily Sovětskému svazu plně se soustředit na zbrojní výrobu. Bez této pomoci by SSSR zřejmě dosáhl vítězství podstatně později a s ještě daleko většími ztrátami.

Pohled na roli několika Čechů a Slováků, zatažených do propagandistického boje o polských obětech v Katyni, prezentuje *Mečislav Borák*. Čtenář je zejména osloven sociálně-psychologickou stránkou problému – chováním lidí, a to i velmi vzdělaných a „občansky bezúhonných“, kteří ve střetu s represivními režimy projevují značnou připravenost k poslušné spolupráci. Podobný fenomén analyzuje rovněž *Ivan Kamenec*. Ukazuje, jak se v letech 1936–1948 několikrát oportunně změnila politická pozice těch slovenských kulturních pracovníků, kteří se podepsali pod sérii politických manifestů.

Poslední soubor příspěvků má titul *Kontinuita a diskontinuita poválečného vývoje*. *Dušan Kováč* tento blok uvádí svou analýzou plánů na vysídlení slovenských Němců. Zvýrazňuje přitom odlišnosti v roli německé menšiny na Slovensku a v Čechách a ukazuje vzájemný vztah Slováků a Němců jako relativně málo zatížený. Plány na odsun a jeho provádění nicméně nebraly na specifika Slovenska zřetel a celý proces proběhl víceméně v přímé režii Prahy.

Václav Pavlíček přispěl k tématu transferu německého obyvatelstva z Československa studií o jeho mezinárodněprávní legalitě a o politické legitimitě. Jestliže otázku legality dokládá mezinárodněprávními akty, politickou legitimitu zdůvodňuje pochopitelnou poválečnou nejistotou evropské a české politiky ohledně budoucnosti Německa a německých menšin. Jeho teze, že „německá ideologie“ usilovala o „sjednocení všech Němců“, by ovšem potřebovala upřesnění. Čistě „pangermánskou“ orientaci měly názory pouze vysloveně nacionalistických kruhů, a to ještě jen zčásti (nadále existoval i maloněmecký nacionalismus). Samozřejmě, velkoněmectví dominovalo v době nacismu; nepředstavovalo však „německou ideologii“ ve smyslu ideologie německého národa jako celku a zejména ne „po několik generací“. Pokud jde o tezi, že transfer obyvatelstva nebyl považován za kolektivní sankci, má autor pravděpodobně na mysli její právní aspekty. Naopak politická a společenská realita poválečných událostí naznačuje, že odsun byl namnoze vnímán a uskutečňován právě jako kolektivní trest. Ostatně výzkumy veřejného mínění a názory v některých politických stranách (téměř jednoznačně zejména v KSČM) ukazují, že toto vnímání převažuje dodnes. Česká diskuze se proto rozvíjí mj. kolem snah prosadit ve společnosti schopnost a ochotu odlišit otázku legality a legitimacy odsunu (transferu) německého obyvatelstva jako preventivního politického opatření (tedy pozice, kterou zastává i autor) od pojetí odsunu jako spravedlivého kolektivního trestu, jenž se navíc – jak ukazuje též *Václav Kural* – často zvrhl v pomstu. Přitakáním druhému přístupu česká veřejnost a politické kruhy, které na této otázce budují svou identitu, odsun (transfer) a jeho morálně-politické aspekty neustále zpřítomňují.

Bezprostředně poválečné období bylo formováno zcela novou konstelací. V československé politice – jak ukazuje *Pavol Petruf* – začal hrát místo Francie roli hlavního spojence Sovětský svaz. E. Beneš se snažil vyvážit sovětské ambice novou spojeneckou smlouvou s Francií. Západ jako celek nebyl ovšem připraven přijímat vůči Československu (a Polsku) závazky, které by nebyl schopen vzhledem ke svým vztahům se SSSR splnit. Po únoru 1948 začala KSČ uskutečňovat kurz na úplné odtržení od Západu a na plné podřízení SSSR. Tato jednoznačná orientace na Sovětský svaz byla možná mj. i proto, že šlo o dobu, kdy – jak *Katarína Zavacká* oponuje častým názorům – již existovala sice neoficiální, leč značně efektivní cenzura. Navíc byl administrativně omezován okruh osob oprávněných k vydávání tisku. Situace prakticky vylučovala publikaci kritických názorů na socialismus, na komunismus a na SSSR. Ministr informací Václav Kopecký a ministr vnitra Václav Nosek postupně tlak KSČ na odstraňování svobody tisku vtělili do legislativních návrhů a do institucionálních opatření, využívaných k prosazení stranické linie.

Zásadní příspěvek o fungování systému politické moci vznikajícího po únoru 1948 přináší *Igor Lukes*. Jeho stať se zabývá okolnostmi procesu s dřívějším generálním tajemníkem KSČ (a osnovatelem politických represí) Rudolfem Slánským. Odmítá teorii o procesech jako podvrtné akci CIA (Allana Dullese), kterou zjevně účelově rozšiřují zastánci stalinského výkladu těchto událostí.¹ I když se autor soustřeďuje na akci exilové zpravo-

dajské skupiny OKAPI, odmítá monokausalitu při objasnění případu a vidí vysvětlení v souhrě řady faktorů – ve Stalinovu přání uspořádat v Praze proces, v jeho nedůvěře ke Slánskému a v dopise OKAPI „velkému metaři“ (Slánskému). „Přiznání“ bývalého sovětského agenta Noella Fielda, vynucená vyšetřujícími orgány socialistických států, byla už součástí výroby důkazů proti obviněným.

Pohled na vývoj polského vysokého školství v období 1944–1948 nabízí jinou perspektivu prosazování nového režimu. Jiří Vykoukal ukazuje, že se komunistům v Polsku v době omezené poválečné demokracie nepodařilo ovládnout vysokoškolskou a akademickou půdu, která měla převážně protisovětskou a antikomunistickou orientaci. Zlom nastal až s plným ovládnutím politické moci komunistickou stranou.

Vhled do způsobu uvažování sovětských akademiků a členů nomenklatury přináší *Józef Lewandowski*. Jeho memoárově zpracovaný příspěvek o výzkumném pobytu v Moskvě v letech 1965–1966 přináší řadu velmi osobních a živých postřehů, včetně vzpomínek na setkání s S. I. Prasolovem a s I. I. Udalcovem, kteří později sehráli významnou roli při uplatňování sovětské politiky v době Pražského jara 1968.

Celá publikace poněkud symbolicky končí analýzou prvního příkladu česko-slovenského „rozchodu“. Jan Rychlík ukazuje, že odboráři na Slovensku prosadili v roce 1990 vytvoření symetrické konfederální struktury (ČSKOS), která spojovala dvě republikové konfederace. Motivace přitom byla převážně politická, měla však i odborářskou logiku (zastupování zájmů svazů u národních vlád). Odbory – jak autor ukazuje – tak na krátkou dobu (než došlo k oslabení ČSKOS) ukázaly příklad vhodného řešení česko-slovenské spolupráce ještě před rozpadem ČSFR.

Velmi nápomocným instrumentem knihy jsou anotace jednotlivých příspěvků. Čtenář bude naopak postrádat informaci o autorech a bude nepříjemně překvapen poměrně značným množstvím tiskových chyb.

Vydavatelé publikace Miroslav Šesták a Emil Voráček si zaslouží uznání. Podařilo se jim jistě za cenu značného úsilí soustředit pestrou skupinu autoritativních znalců, kteří svými příspěvky vyjádřili nejen svůj vztah k profesoru Jaroslavu Valentovi, ale nabídli rovněž pohledy, mezi nimiž si inspiraci najdou určité jak odborníci, tak i širší čtenářská obec.

Vladimír Handl

¹ Opírají tuto teorii nikoli o seriózní historický výzkum, ale o dubiózní publikaci Stewarta Stevensa s názvem *Výbušnina*, kterou vydalo nakladatelství blízke KSČM (Praha: Sakko, 1991).